

ΔΙΚΑΙΪΚΟΙ ΘΕΣΜΟΙ

Χαρακτηριστικά της νομικής επιστήμης κατά την ΥστεροΒυζαντινή περίοδο

Η άνθηση της νομικής φιλολογίας που παρατηρήθηκε επί της Μακεδονικής δυναστείας δεν συνεχίστηκε και επί των Κομνηνών. Το τέλος της «αναγέννησης» στο πεδίο του Δικαίου μπορεί να αποδοθεί σε δύο λόγους: Πρώτον, στην αντίδραση της Εκκλησίας που με καχυποψία παρακολουθούσε την επικράτηση του κλασικισμού λόγω του ειδωλολατρικού του παρελθόντος. Δεύτερον, στην άνοδο της στρατιωτικής αριστοκρατίας που επηρέαζε τη σύνθεση της υπαλληλικής ιεραρχίας με αντίστοιχη μείωση του ενδιαφέροντος των νέων για την –άσχετη βεβαίως με τη σταδιοδρομία στον στρατό– νομική παιδεία. Στον χώρο ωστόσο του δικαίου της Εκκλησίας συνέβη ακριβώς το αντίθετο: Ο 12ος αιώνας χαρακτηρίστηκε ως ο χρυσός αιώνας του κανονικού Δικαίου στην Ανατολή.

Κατά τους τελευταίους αιώνες πριν από την Άλωση διαπιστώνουμε περαιτέρω πτώση της νομικής επιστήμης σε όλους σχεδόν τους τομείς. Δεν είναι ανάγκη να ψάξει κανείς πολύ για να εντοπίσει τα αίτια αυτής της πτώσης. Οι παράγοντες που οδήγησαν στην πρώτη Άλωση της Πόλης το 1204 δεν εξέλειψαν ασφαλώς με την ανάκτησή της το 1261. Η συρρίκνωση της αυτοκρατορίας και η εδαφική διάσπαση, ενισχυμένες από τους εσωτερικούς διχασμούς, αφενός μεν έθεταν σε κίνδυνο την ασφάλεια του κράτους, αφετέρου δε είχαν οικονομικές επιπτώσεις που –με τη σειρά τους– επηρέαζαν όλες τις εκδηλώσεις της κοινωνικής συμβίωσης.

Παράλληλα, οι εμπορικές συναλλαγές με τη Δύση και πολύ περισσότερο η Δ' Σταυροφορία είχαν ως συνέπεια τη διείσδυση ορισμένων δυτικών στοιχείων στη βυζαντινή δικαιοσύνη. Η επίδραση αυτή, ενώ είναι λιγότερο αισθητή στον χώρο του δημόσιου Δικαίου (π.χ. ορισμένα αποδεικτικά μέσα άγνωστα στην Ανατολή), είναι πιο έντονη στο πεδίο του ιδιωτικού, και μάλιστα του συναλλακτικού, όπου εκδηλώθηκε με την εμφάνιση συναλλακτικών θεσμών που δεν ήταν γνωστοί σε παλαιότερες εποχές. Αν



Η Κωνσταντινούπολη· χειρόγραφο του Cristoforo

λάβουμε υπόψη το ποσοστό συμμετοχής των Ιταλών εμπόρων στον συναλλακτικό βίο της ανατολικής Μεσογείου κατά τους τελευταίους βυζαντινούς αιώνες, είναι φυσικό να εμφανίζονται οι θεσμοί αυτοί περισσότερο στο πεδίο των εμπορικών συναλλαγών, και μάλιστα όχι μόνο του θαλάσσιου εμπορίου, όπου θα αποτελούσε αυτονομία συνέπεια της εκεί κυριαρχίας των ιταλικών ναυτικών πόλεων, αλλά και του χερσαίου.

Στο πλαίσιο μιας ανανεωτικής προσπάθειας που εκδηλώθηκε στα χρόνια των πρώτων Παλαιολόγων (Παλαιολογία αναγέννηση) η συμμετοχή του Δικαίου υπήρξε πολύ περιορισμένη. Συγκεκριμένα, το ενδιαφέρον της Πολιτείας συγκεντρώθηκε στην απονομή της δικαιοσύνης, ενώ φαίνεται πως στα μέτρα που λήφθηκαν για την παιδεία αγνοήθηκε τελείως η διδασκαλία του Δικαίου. Στο πεδίο των νομικών σπουδών, ήδη από το τέλος της μέσης περιόδου, δηλαδή κατά την εκατονταετία που προηγήθηκε της Δ' Σταυροφορίας, είχε παρατηρηθεί κάμψη. Συγκεκριμένα, οι σπουδές αυτές, όπως είχαν διαμορφωθεί με το *Διδασκαλείον των νόμων* του Κωνσταντίνου Θ' Μονομάχου, είχαν προ πολλού πάψει να λειτουργούν και είναι βέβαιο πως στους τελευταίους αιώνες δεν υπήρξε κανένα δημόσιο εκπαιδευτικό ίδρυμα ανώτατης βαθμίδας για την κατάρτιση νομικών. Η εκπαίδευσή τους συντελείτο σε ιδιωτικές σχολές και μάλιστα όχι ειδικού προσανατολισμού, όχι δηλαδή σε ιδιωτικές νομικές σχολές, αλλά στο πλαίσιο της εγκύκλιας παιδείας.

Σε άμεση συνάρτηση με την παρακμή της διδασκαλίας του Δικαίου τελεί η εξαφάνιση των νομικών κειμένων. Την κατάσταση που επικρατούσε περιγράφει πολύ παραστατικά ένα σχόλιο από νομικό χειρόγραφο της εποχής εκείνης, σύμφωνα με το οποίο τον Ιανουάριο του 1395 ύστερα από πολύ κόπο και ατέλειωτες αναζητήσεις σε ολόκληρη την Κωνσταντινούπολη (που βεβαίως είχε άγρια λεηλατηθεί κατά την κατάληψη από τους Σταυροφόρους) δεν βρέθηκαν παρά μόνο μερικά αντίγραφα του *Πρόχειρου Νόμου*, δηλαδή της πολύ συνοπτικής νομοθετικής συλλογής του Λέοντα του Σοφού, και μόλις και μετά βίας –στο σπίτι ενός ανώτατου δικαστή– ένα μοναδικό αντίγραφο κάποιου εκτενέστερου νομικού βιβλίου. Για τα *Βασιλικά* ή, έστω, για τη *Μεγάλη Σύνοψη* ούτε λόγος φυσικά να γίνεται. Με τα δεδομένα αυτά δεν είναι υπερβολικό το συμπέρασμα ότι στα τελευταία χρόνια πριν από την κατάλυση της αυτοκρατορίας η εκδίκηση των υποθέσεων γινόταν συχνά με βάση οποιοδήποτε νομικό κείμενο είχαν συμπτωματικά στη διάθεσή τους οι δικαστές.

Ένα από τα σημαντικότερα γνωρίσματα του τέλους της ύστερης περιόδου αποτέλεσε η ενισχυμένη παρουσία του κλήρου, και γενικότερα της Εκκλησίας, σε όλους τους τομείς της



Την περίοδο που ακολούθησε μετά τη Δ' Σταυροφορία παρα-

νομικής επιστήμης, τόσο της θεωρητικής όσο και της εφαρμοσμένης. Η πιθανή εξήγηση του φαινομένου της ολοένα ενισχυόμενης παρουσίας του κλήρου στα νομικά δρώμενα των τελευταίων αιώνων της Ρωμανίας πρέπει να αναζητηθεί στο ότι με την κατάλυση των πολιτειακών διαρθρωτικών δομών το 1204 αναπτύχθηκε μέσα στην Εκκλησία αντίρροπη δύναμη για την κάλυψη του κενού που με τον τρόπο αυτό είχε δημιουργηθεί. Τη θεωρητική βάση αποτέλεσε η ιδέα της κοινής συμμετοχής Πολιτείας και Εκκλησίας στην άσκηση της αδιαίρετης εξουσίας. Η ιδέα αυτή δεν πρέπει να νοηθεί ως βελτιωμένη έκδοση της αποτυχημένης απόπειρας του Φωτίου να εισαγάγει και να επιβάλει τη θεωρία των δύο εξουσιών επί του Βασιλείου Α', αλλά ως απόρροιά της, με αφετηρία το Σχίσμα (1054), ισχυροποίησης επί των Κομνηνών των δεσμών ανάμεσα στις κοσμικές και στις εκκλησιαστικές αρχές. Αυτή η ισχυροποίηση επιδιώχθηκε σε διάφορα επίπεδα και από τις δύο πλευρές. Χαρακτηριστική υπήρξε η προσπάθεια –με πολιτειακή βέβαια πρωτοβουλία– για την αναγωγή της οποιασδήποτε επιβουλής κατά του προσώπου του αυτοκράτορα σε κανονικό αδίκημα, που κατέληξε στην έκδοση τριών διαδοχικών συνοδικών αποφάσεων (των δύο τελευταίων το 1171 και το 1272) για την επιβολή ποινής αναθέματος στους δράστες.

Οι παραπάνω τάσεις του κλήρου για την κάλυψη του κενού εξουσίας δεν ανακόπηκαν ούτε με την ίδρυση της αυτοκρατορίας της Νικαίας, ούτε με την κατοπινή ανάκτηση της Πόλης, γιατί η εκκλησιαστική διοίκηση, λόγω της συγκεντρωτικής της οργάνωσης, ελάχιστα επηρεαζόταν από την εδαφική κατάτμηση και τις άλλες πολιτειακές ανακατατάξεις στην κάποτε ενιαία Βυζαντινή επικράτεια. Κατάληξη αυτής της εξελικτικής πορείας υπήρξε η ετοιμότητα της Εκκλησίας να γίνει μετά την Άλωση και την οριστική κατάλυση του Ανατολικού Ρωμαϊκού κράτους φορέας μιας εξουσίας, ποιοτικά διαφορετικής από αυτήν που ασκούσε μέχρι τότε, στους κόλπους μιας νέας κρατικής οργάνωσης, της Οθωμανικής αυτοκρατορίας, της οποίας η Εκκλησία δεν αποτελούσε πλέον συστατικό στοιχείο.

Η νομοθεσία

Οι νόμοι που εκδόθηκαν στα τελευταία χρόνια του 11ου και στον 12ο αιώνα –με την τυπική μορφή χρυσόβουλων λόγων ή προσταγμάτων– από τον αυτοκράτορα Νικηφόρο Γ' Βοτανειάτη και στη συνέχεια από τους Κομνηνούς παρουσιάζουν, εκτός απ' όσους αφορούσαν αμέσως ή έμμέσως την Εκκλησία, μεγάλη θεματική ποικιλία. Ειδικότερα, σημαντικά θέματα ποινικού Δικαίου, μεταξύ άλλων να μην εκτελούνται αποφάσεις που



Στους νόμους του Μανουήλ Α' λαμβάνονται μέτρα για την αντι-



Χρυσόβουλο του αυτοκράτορα Ιωάννη Ζ' με το οποίο επικυ-

επέβαλαν ποινή θανάτου ή ακρωτηριασμού πριν περάσουν 30 ημέρες από την έκδοσή τους περιέλαβε νόμος του Βοτανειάτη. Οι κυριότεροι νόμοι του Αλέξιου Α΄ αφορούσαν στον όρκο των ανηλίκων, στην εξέταση των μαρτύρων, στη νομισματική και στη δημοσιονομική μεταρρύθμιση, στην απελευθέρωση των δούλων και στην προθεσμία εμφάνισης στο αυτοκρατορικό δικαστήριο.

Πολλά θέματα δικονομικά (π.χ. την ταχύτερη διεξαγωγή των δικών) αλλά και την αποτελεσματικότερη αντιμετώπιση των ανθρωποκτονιών είχαν ως αντικείμενο οι νόμοι του Μανουήλ Α΄. Σε μια Νεαρά του 1166 επισημαίνεται ότι οι «φονείς», αφού μείνουν ατιμώρητοι, εξασφαλίζοντας από την Εκκλησία ένα «γράμμα συμπαθείας» (δηλαδή έγγραφο που με βάση τον θεσμό του ασύλου απέκλειε την άσκηση δίωξης από τα πολιτειακά όργανα), επιστρέφουν στον τόπο τους και δεν διστάζουν να εγκληματήσουν και πάλι εκ του ασφαλούς. Ορίζεται λοιπόν για τους πρόσφυγες, να τους επιβάλλονται μεν τα εκκλησιαστικά επιτίμια, αλλά στη συνέχεια να εξορίζονται για το υπόλοιπο του βίου τους μακριά από τον τόπο του εγκλήματος. Από τη νομολογία, ωστόσο, των εκκλησιαστικών δικαστηρίων προκύπτει ότι οι προσπάθειες αυτές έμειναν χωρίς ουσιαστικό αποτέλεσμα. Οι «φονείς» εξακολούθησαν να καταφεύγουν στους ναούς, όπου εκουσίως υποβάλλονταν στην εκκλησιαστική δικαιοδοσία. Έτσι με λίγα χρόνια αφορισμό και κάποια επιτίμια (συνήθως γονυκλισίες και νηστεία) εξοφλούσαν το χρέος τους προς την έννομη τάξη.

Από τον 13ο αιώνα όμως και ύστερα, στα χρόνια δηλαδή των Παλαιολόγων, η νομοθεσία από άποψη αντικειμένου παρουσίασε εντυπωσιακή μονομέρεια. Όλες οι νέες ρυθμίσεις αναφέρονταν είτε σε θέματα εκκλησιαστικά, είτε σε θεσμούς του δημόσιου Δικαίου, κατά πρώτο λόγο στην οργάνωση των δικαστηρίων και στην απονομή της δικαιοσύνης. Η αναζήτηση κανόνων άλλων κλάδων του Δικαίου (και μάλιστα του ιδιωτικού) θα είχε μνηδαμινά αποτελέσματα. Ο μοναδική εξαίρεση, επειδή συνδέεται και με τη ρύθμιση θεμάτων ενοχικού (ποινικές ρήτρες), κληρονομικού (δικαιώματα επιζώντος συζύγου και εξ αδιαθέτου κληρονόμων) και ποινικού (δίωξη εγκλημάτων κατά των πθών και περιουσιακές ποινές επί ανθρωποκτονίας) Δικαίου, θα μπορούσε να αναφερθεί μια πράξη του Ανδρόνικου Β΄ Παλαιολόγου, με την οποία φαίνεται –παρά τις κάποιες αμφισβητήσεις– να επικυρώθηκε (1306) ένα σχέδιο νόμου που υπέβαλε ο πατριάρχης Αθανάσιος Α΄. Με την πράξη αυτή που λόγω του αντικειμένου της είναι γνωστή ως *Νεαρά του πατριάρχη Αθα-*

νασίου ευνοήθηκε η διείδουση εκκλησιαστικών κανόνων Δικαίου στο πολιτειακό Δίκαιο. Πάντως από το περιεχόμενο αυτού του νομοθετήματος πρέπει ιδιαίτερα να εξαρθεί η σε πολλά κεφάλαια της *Νεαράς* εμφάνιση του θεσμού της *τριμοιρίας*, που αφορά κατά περίπτωση στη διάθεση ποσοστού της κληρονομίας για την τέλεση «μνημοσύνων» για την ψυχή του κληρονομούμενου – διατάξεις που αποτελούν συνέχεια των αντίστοιχων ρυθμίσεων της μέσης περιόδου.

Η νομική φιλολογία

Η πενιχρότητα αυτή σε πηγαίο υλικό αντιμετωπίστηκε με μία, από πρακτική άποψη, αποτελεσματική μέθοδο: με τη σύνταξη μεγάλων συμπληρωματικών έργων, στα οποία επιδιώχθηκε *πληρότητα* της ύλης σε μια ολοφάνερη προσπάθεια να τους εξασφαλιστεί με τον τρόπο αυτό κάποιας μορφής αυτονομία στη ρύθμιση των βασικών έννομων σχέσεων. Είναι ενδιαφέρον ότι η αντίδραση αυτή δεν εκδηλώθηκε στην πρωτεύουσα, αλλά στη δεύτερη πόλη της αυτοκρατορίας, τη Θεσσαλονίκη, η οποία απολάμβανε την εποχή εκείνη ευρύτατης αυτοδιοίκησης και ήταν σπουδαίο διοικητικό, πνευματικό και οικονομικό κέντρο. Υπήρχε κατά συνέπεια εκεί το υλικό που επέτρεπε τη σύνταξη έργων με τα παραπάνω χαρακτηριστικά.

Στο β' τέταρτο του 14ου αιώνα, καταρτίστηκαν στη Θεσσαλονίκη δύο πλούσια σε περιεχόμενο και συγχρόνως φιλόδοξα συμπληρωματικά έργα. Προηγήθηκε ο ιερομόναχος Ματθαίος Βλάσταρης που το 1335 συνέταξε το *Σύνταγμα κατά στοιχείον*, μία αλφαβητικά καταταγμένη εγκυκλοπαίδεια του κανονικού κυρίως Δικαίου, αλλά με άφθονα στοιχεία και από άλλους κλάδους, όπως το αστικό και το ποινικό Δίκαιο, στο μέτρο που οι συγκεκριμένες διατάξεις είχαν σημασία για την Εκκλησία. Το έργο δεν παρουσιάζει ιδιαίτερη πρωτοτυπία, γιατί στηρίζεται κατά ένα μεγάλο μέρος του σε παλαιότερες ερμηνευτικές εργασίες, προπάντων του Θεόδωρου Βαλααμώνας. Λόγω όμως της δομής του ήταν εξαιρετικά χρήσιμο για τα μέλη του κλήρου, προς χάρη των οποίων ασφαλώς συντάχθηκε, επειδή κατά την εποχή αυτή ασκούσαν οι κληρικοί σε μεγάλη έκταση δικαιοδοτικές αρμοδιότητες. Εξαιτίας της μοναδικότητάς του στη διάρθρωση της ύλης, ίσως ακόμη επειδή υποστηρίχθηκε και προωθήθηκε από τους κύκλους των Ηουχαστών, το *Σύνταγμα* γνώρισε μεγάλη εξάπλωση. Διαδόθηκε μεταξύ άλλων ευρύτατα σε ολόκληρη τη νοτιοανατολική Ευρώπη και νωρίς εντάχθηκε στις βασικές πηγές του κανονικού



Ο συντάκτης του έργου
«Σύνταγμα κατά στοιχείον»,

Δικαίου όλων των σλαβικών χωρών.

Δέκα περίπου χρόνια μετά τον Βλάσταρν, περί το 1345, ο *δικαιοφύλαξ* και (πιθανώς καθολικός) κριτής Θεσσαλονίκης Κωνσταντίνος Αρμενόπουλος συνέταξε την *Εξάβιβλο*, μία συλλογή αποτελούμενη από έξι βιβλία – όπως δηλώνει το όνομά της– στα οποία συγκεντρώθηκε και ταξινομήθηκε συστηματικά όλη η ύλη του αστικού (ουσιαστικού και δικονομικού) και του ποινικού Δικαίου. Το έργο συμπλήρωσε το 1346 με την *Επιτομή κανόνων*, επίσης σε έξι βιβλία. Ο συγγραφέας της *Εξάβιβλου* στηρίχθηκε σε ένα ευρύτατο φάσμα παλαιότερων νομοθετημάτων και συλλογών, που εμπλούτισε με άφθονα σχόλια. Η ευσυνειδησία του υπήρξε υποδειγματική. Έχει αποδώσει με πιστότητα το περιεχόμενο των πηγών του, τις οποίες σε κάθε κεφάλαιο σημειώνει «δια το αδιάβλητον», όπως γράφει. Η προσεκτική μελέτη του έργου του και ειδικότερα η αναζήτηση κάποιων γενικών κριτηρίων, με βάση τα οποία έχει περιληφθεί εκεί ένας σημαντικός αριθμός μεμονωμένων νόμων και διατάξεων από νομοθετικές συλλογές της μέσης περιόδου, πείθει για το ότι ο Αρμενόπουλος έκανε σχεδόν εξαντλητική χρήση του υλικού που είχε στη διάθεσή του, χωρίς ωστόσο να τον απασχολήσει σοβαρά το κατά πόσον εφαρμόζονταν οι πηγές του Δικαίου, στις οποίες ανέτρεχε. Δεδομένου ότι η επιλογή των διατάξεων που περιλήφθηκαν στην *Εξάβιβλο* αποδεικνύεται συχνά συμπτωματική, δεν μπορεί να στηριχθεί η εκδοχή ότι με την επιλογή αυτή επιδίωξε ο Αρμενόπουλος εκσυγχρονισμό του Δικαίου με παράλειψη διατάξεων που είχαν περιπέσει σε αχρησία.

Τα έργα του Βλάσταρν και του Αρμενόπουλου έχουν ένα κοινό σημείο: και οι δύο απευθύνθηκαν στους εφαρμοστές του Δικαίου, ο πρώτος στους εκκλησιαστικούς, ο δεύτερος στους κοσμικούς. Δικαστής ο ίδιος, προέταξε στη συλλογή του ο Αρμενόπουλος, πριν και από αυτό ακόμη το προοίμιο, ένα αυτοτελές κείμενο, την *Κριτών προκατάστασιν ή περί Δικαιοσύνης*, με το οποίο δίνει συμβουλές στους δικαστές για την καλύτερη εκτέλεση των καθηκόντων τους.

Για να ολοκληρωθεί η εικόνα των συμπλημάτων, που συνδέθηκαν με την εφαρμογή του Δικαίου κατά τους 14ο και 15ο αιώνα, πρέπει να προστεθούν δύο έργα που παραδίδονται ανωνύμως: το *Νόμιμον κατά στοιχείον* ή *Μικρά Σύνοψις* και το *Αυξημένον Πρόχειρον* (τέλη 13ου-αρχές 14ου αιώνα). Και τα δύο, συγκρινόμενα με τις συλλογές του Βλάσταρν και του Αρμενόπουλου, υπολείπονται όχι τόσο σε όγκο όσο σε ποιητική

στάθμη. Κύριο γνώρισμα του πρώτου από τα δύο έργα είναι η αλφαβητική κατάταξη του υλικού και οι συχνές επεξηγήσεις πολλών όρων σε δημώδη γλώσσα. Εξαιτίας των πολλών πληροφοριών που έτσι παρέχονται, έχει το έργο αξία κυρίως για τη μελέτη της ιστορίας των θεσμών και των κοινωνικών συνθηκών της εποχής του. Ως τόπος σύνταξης της *Μικράς Συνόψεως* προτάθηκε η Θεσσαλονίκη και ως συγγραφέας της ένας ικανός νομικός των χρόνων εκείνων, ο *δικαιοφύλαξ* Γεώργιος Φοβνός. Λόγω των πολλών ελλείψεων στη δομή του έργου διατυπώθηκε μάλιστα η υπόθεση ότι αυτό έχει διασωθεί περίπου σε ημιτελή μορφή, επειδή δεν πρόλαβε ο Φοβνός να το τελειώσει. Το *Αυξημένον Πρόχειρον* είναι μια ογκώδης συλλογή, που μόνο ως προς το όνομα και τη διάταξη της ύλης σχετίζεται με τον *Πρόχειρο Νόμο*, γιατί σε περισσότερα –όπως φαίνεται– στάδια επεξεργασίας περιέλαβε τελικά αποσπάσματα από όλα τα νομοθετήματα της Μεσοβυζαντινής περιόδου και την αντίστοιχη νομική φιλολογία.

Με τις τέσσερις αυτές συλλογές δεν εξαντλείται βέβαια ο κατάλογος των καρπών της ερανιστικής δραστηριότητας που ανέπτυξαν όσοι, κληρικοί και λαϊκοί, ασχολήθηκαν με την ερμηνεία και την εφαρμογή Δικαίου από τις τελευταίες δεκαετίες του 11ου έως τα μέσα του 15ου αιώνα. Μερικές από τις μικρότερες συλλογές υπήρξαν τελείως νέα έργα, ενώ άλλες προέκυψαν από περαιτέρω επεξεργασία των μεγάλων. Στα τελευταία ανήκουν το *Σύνταγμα* του ιερομόναχου Μακαρίου που στηρίζεται στο ομώνυμο έργο του Βλάσταρη, και η *Αυξημένη Εξάβιβλος*, μία περαιτέρω επεξεργασία της συλλογής του Αρμενόπουλου με την προσθήκη μεγάλου αριθμού σχολίων.

Δεν έλειψαν ωστόσο στους κρίσιμους αυτούς αιώνες και καθαρά θεωρητικά έργα. Η συγγραφική δραστηριότητα εκδηλώνεται προς την κατεύθυνση είτε του ιδιωτικού είτε του δημόσιου Δικαίου – πάντως σε θέματα που εμφανίζουν πρακτική σημασία. Στο πεδίο του ιδιωτικού Δικαίου, στο επίκεντρο του ενδιαφέροντος βρίσκονταν πάντα τα κωλύματα του γάμου, ένα αντικείμενο στο οποίο περισσότερο από κάθε άλλο διακρίνονται οι νομικές ακροβασίες των Βυζαντινών. Η συγγραφή *Περί Γάμων* του διακόνου Ιωάννη Πεδιάσιμου, χαρτοφύλακα της Αρχιεπισκοπής Αχρίδας, που διατέλεσε και «ύπατος των φιλοσόφων», είναι ασφαλώς το σημαντικότερο από τα σχετικά έργα του 14ου αιώνα.

Την κεντρική θέση ανάμεσα στα προϊόντα της φιλολογίας του δημόσιου Δικαίου καταλαμβάνουν κατά την περίοδο αυτή τα *κάτοπτρα ηγεμόνων*. Κύριος εκπρόσωπος του



Στο πλαίσιο του ιδιωτικού δικαίου τα ζητήματα γάμου βρίσκονταν

συγκεκριμένου φιλολογικού γένους είναι ο Θωμάς Μάγιστρος, που έζησε στη Θεσσαλονίκη και ως μοναχός έγραψε μεταξύ 1324-8 τον *Λόγο περί Βασιλείας και περί Πολιτείας*, με προβολή των πολιτικών, κοινωνικών και οικονομικών δυσχερειών της αυτοκρατορίας κατά τον 14ο αιώνα. Στους συγγραφείς *κατόπτρων* ανήκε και ένας αυτοκράτορας. Ο Μανουήλ Β΄ Παλαιολόγος (γεν. 1350, ηγεμόνευσε το 1391-1425), που διετέλεσε *δεσπότης* (= διοικητής) Θεσσαλονίκης και επηρεάστηκε από την εκεί διαμονή του, μαθητής του Δημήτριου Κυδώνη, συνέγραψε τις *Υποθήκες βασιλικής αγωγής*, ένα είδος πολιτικής διαθήκης για τον γιο του Θεόδωρο, *δεσπότη* της Πελοποννήσου. Ο κύκλος κλείνει με τον Δημήτριο Χρυσολωρά (14ος/15ος αιώνας), συγγραφέα της *Συγκρίσεως παλαιών αρχόντων και νέου, του νυν αυτοκράτορος*. Στον ίδιο περίπου χώρο, αλλά με σαφώς ουτοπιστικές τάσεις, παρά την προσπάθεια προσέγγισης πλατωνικών προτύπων, ως προς τις βάσεις της κρατικής οργάνωσης, κινείται και ο φιλόσοφος του Μιστρά, Γεώργιος Γεμιστός Πλήθων (περίπου 1360-1452), με κύριο έργο τη *Νόμων συγγραφή*. Ένα νέο είδος «νομικού» προϊόντος που εμφανίζεται στους τελευταίους αιώνες είναι ενδεικτικό για την ανεπαρκή κατάρτιση επαγγελματιών νομικών, ιδίως συμβολαιογράφων. Πρόκειται για υποδείγματα δικαιοπρακτικών εγγράφων που προήλθαν από αληθινά πρότυπα ύστερα από υποτυπώδη (συχνά κακότεχνη) επεξεργασία, συνιστάμενη συνήθως στην αντικατάσταση των κύριων ονομάτων με την έκφραση «ο/η δείνα» κλπ.

Το κανονικό Δίκαιο

Από τις αποφάσεις που η πατριαρχική σύνοδος κατά την άσκηση των νομοθετικών αρμοδιοτήτων εξέδωσε, εκτός από τις δύο που μνημονεύθηκαν για τη δίωξη των συνωμοτών με την ποινή του αναθέματος, γενικότερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν εκείνες στις οποίες αντιμετωπίζεται το παλαιό πρόβλημα της μη ανάληψης κοσμικών αξιωμάτων από κληρικούς. Έτσι, σειρά διαδοχικών αποφάσεων αφορούσαν στην απαγόρευση να συνηγορούν κληρικοί ή μοναχοί ενώπιον των δικαστηρίων, συμπεριλαμβανομένων και των εκκλησιαστικών, εκτός αν είχε προηγηθεί πατριαρχική άδεια. Τελικά, επικράτησε η άποψη ότι η συνηγορία είναι ελεύθερη, επειδή δεν συνδέεται με ορισμένο αξίωμα. Κανονιστικό περιεχόμενο είχαν άλλες αποφάσεις αναφερόμενες στους διορισμούς στις πατριαρχικές υπηρεσίες, στις επισκοπικές μεταθέσεις, στη διαχείριση της εκκλησιαστικής περιουσίας και στα πατριαρχικά «σταυροπήγια».

Ως προϊόντα συλλεκτικής δραστηριότητας στην Υστεροβυζαντινή περίοδο που αφορούσαν κυρίως στο κανονικό Δίκαιο πρέπει να μνημονευθούν επίσης διάφορες συνόψεις ή επιτομές κανόνων (εκτός από εκείνη του Αρμενόπουλου που συνδυαζόταν με την *Εξάβιβλο*), καθώς και μία ακόμη έκδοση του *Νομοκάνονα σε 14 τίτλους*.

Στον τομέα της ερμηνείας του κανονικού Δικαίου δεσπόζουν κατά τον 12ο αιώνα τρία ονόματα: Αλέξιος Αριστίνος, Ιωάννης Ζωναράς και Θεόδωρος Βαλαμύων. Έχοντας βαθιά γνώση όχι μόνο των ιερών κανόνων, αλλά και του πολιτειακού Δικαίου, επειδή υπηρέτησαν σε σημαντικές θέσεις (εκκλησιαστικές ο Αριστίνος και ο Βαλαμύων, πολιτειακές ο Ζωναράς), έγραψαν και οι τρεις σχόλια σε συλλογές κανόνων. Επιπλέον ο τελευταίος συνέταξε εκτεταμένο ερμηνευτικό υπόμνημα στον *Νομοκάνονα σε 14 τίτλους*. Το συνολικό έργο του Βαλαμύωνος είναι πολύ σημαντικό όχι μόνο για την ανάλυση (κάποτε ωστόσο κάτω από υπέρμετρη επίδραση λόγων σκοπιμότητας) των εκάστοτε ερμηνευόμενων ιερών κανόνων και αυτοκρατορικών νόμων, αλλά και για την ιστορία των κειμένων. Ειδικότερα, μεγάλος αριθμός μεταϊουστινιάνειων νόμων και πατριαρχικών πράξεων μας είναι γνωστές μόνο επειδή έχει παραθέσει το κείμενό τους στα έργα του ο Βαλαμύων. Στους τρεις αυτούς κανονολόγους πρέπει να προστεθεί και ένας τέταρτος, το έργο του οποίου σχετικά πρόσφατα εντοπίστηκε στον σιναϊτικό κώδικα 1117. Με πολλή ικανότητα, αλλά και έντονη κριτική διάθεση υπέβαλε ο Ανώνυμος αυτός στα τέλη του 12ου αιώνα σε νέα επεξεργασία το έργο του Βαλαμύωνος, πολλαπλασιάζοντας τον αριθμό των παραπομπών στις πηγές. Χάρη σε αυτόν ήλθε στο φως άγνωστο πηγαίο υλικό.

Μοναστηριακά τυπικά

Παρά το γεγονός ότι ο μοναχισμός σημαίνει εγκατάλειψη των εγκόσμιων πραγμάτων, σημαντικό ρόλο στη διαμόρφωση του έννομου βίου της Εκκλησίας διαδραμάτισαν οι μοναχοί, ιδίως αφότου η διοικούσα Εκκλησία (και στη συνέχεια η Πολιτεία) υπέβαλε σε κανονιστικό καθεστώς την οργάνωση του μοναχικού βίου. Με την ανάδειξη από τις τάξεις τους πατριαρχών που διαπνέονταν από τα μοναχικά ιδεώδη, όπως ο Νικόλαος Γ' και ο Αθανάσιος Α', γίνεται αισθητή η προσπάθεια εξύψωσης του ηθικού επιπέδου κλήρου και λαού στις χρονικά αντίστοιχες συνοδικές αποφάσεις. Μία κατηγορία πηγών, στο μεταίχμιο πολιτειακού και κανονικού Δικαίου, που εμφανίζεται μεν νωρίς,



Δικαστική απόφαση του 1375
υπογεγραμμένη από τον μητρο-

αλλά αναπτύσσεται ιδιαίτερα μετά τα μέσα του 11ου αιώνα, είναι οι εσωτερικοί κανονισμοί των μονών, τα *μοναστηριακά τυπικά*. Αυτά, όταν προέρχονται από τον ιδρυτή ή τον ανακαινιστή της μονής, ονομάζονται *κτητορικά τυπικά*. Μολονότι οι διατάξεις που ρύθμιζαν τον μοναχικό βίο τόσο στους ιερούς κανόνες όσο, κυρίως, στην αυτοκρατορική νομοθεσία αποτελούσαν Δίκαιο αναγκαστικό, όχι σπάνια με τα τυπικά εισάγονταν ως προς τη διοίκηση της μονής παρεκκλίσεις που μαρτυρούν διάσταση ανάμεσα στο επίσημο Δίκαιο και εκείνο που εφαρμοζόταν στην πράξη.

Η απονομή της δικαιοσύνης

Πολλές πληροφορίες δικαστηριακού χαρακτήρα για τον 11ο αιώνα περιέχει η *Εκλογή των Βασιλικών*. Ο συντάκτης της, πιθανότατα κάποιος δικαστής, απαρτιθμεί ως πρόεδρους δικαστηρίων –κατά σειρά συχνότητας– τον *μέγα δρουγγάριο*, τον *έπαρχο της πόλεως*, τον *δικαιοδότη*, τον *Επί των κρίσεων*, τον *πρωτοασκηρίτης* και τον *κοιαιστόρα*, άλλοτε μεμονωμένα και άλλοτε σε διάφορες συνθέσεις. Η δυσλειτουργία της δικαιοσύνης, μάλιστα δε η μεγάλη διάρκεια των δικών, προβάλλεται πολύ έντονα σε νόμο που εξέδωσε το 1166 ο Μανουήλ Α΄. Εκεί αναφέρεται ότι πολλοί αδικούμενοι καταφεύγουν στα δικαστήρια, ελπίζοντας να δικαιωθούν. Εκεί, όμως, θνητοί αυτοί εμπλέκονται σε μια δίκη που είναι αθάνατη, οι δε αντιδικίες μεταβιβάζονται από τον παππού στον εγγονό μέχρι την τέταρτη γενεά ως στοιχείο της κληρονομίας. Αυτή την κατάσταση αποδίδει ο Μανουήλ Α΄ στη ραθυμία των δικαστών, την οποία επιδείνωνε ο υπερβολικά μεγάλος αριθμός των ημερών αργίας. Επιπλέον φαίνεται ότι τα μέλη των τότε τεσσάρων ανώτατων δικαστηρίων, δηλαδή του *μεγάλου δρουγγαρίου*, του *πρωτοασκηρίτης*, του *δικαιοδότη* και του *προκαθημένου των δημοσιακών δικαστηρίων*, συχνά συνέρχονταν σε ένα από αυτά με αποτέλεσμα να μη λειτουργούν τα υπόλοιπα. Όρισε λοιπόν ο νόμος να μεριμνήσουν οι πρόεδροι των τεσσάρων αυτών δικαστηρίων για την ισομερή κατανομή των δικαστών και των συνηγόρων, ώστε να εξασφαλιστεί η ανελλιπή λειτουργία του κάθε δικαστηρίου τρεις φορές την εβδομάδα. Ένα σημαντικό μέρος του ίδιου νόμου είναι αφιερωμένο στους συνηγόρους και στην ουσιαστική τους συμβολή στη διαιώνιση των δικών. Με την απεραντολογία τους και τις συνεχείς ενστάσεις τους δεν αφήνουν περιθώρια στην ομαλή πρόοδο της διαδικασίας. Για τον λόγο αυτό υποχρεώνονται εφεξής οι συνήγοροι –υπό την απειλή, αν παραβούν τις διατάξεις του νόμου, να στερηθούν



Έφιππος πολεμιστής, το ζώδιο του Κριού, μικρογραφία χει-

του δικαιώματος της συνηγορίας– να αναπτύσσουν, χωρίς επαναλήψεις, ο καθένας με τη σειρά του, τις απόψεις των πελατών τους χωρίς να προκαλούν σύγχυση στους δικαστές. Συγχρόνως, με άλλο νόμο του ίδιου έτους, περιόρισε ο Μανουήλ τις ημέρες αργίας των δικαστηρίων. Χαρακτηριστική είναι η αιτιολογία αυτής της ρύθμισης: Για να μην οδηγήσει η λατρεία του Θεού καθ' τις ημέρες της αργίας σε μεγαλύτερη πίεση των αδικουμένων. Η αναμόρφωση και η εξύψωση της δικαιοσύνης αποτέλεσε αντικείμενο ενδιαφέροντος και άλλων αυτοκρατόρων. Έτσι, κατά την εποχή των Παλαιολόγων εκδόθηκαν σημαντικά νομοθετήματα που αφορούσαν στην οργάνωση των δικαστηρίων και γενικότερα στην απονομή της δικαιοσύνης. Την αρχή έκανε ο Μιχαήλ Η', που με πρόσταγμά του (μετά το 1261) έλαβε πρόνοια για την εξασφάλιση χρηστής διοίκησης και την εύρυθμη λειτουργία της δικαιοσύνης, πολιτικής και ποινικής. Περίπου τρεις δεκαετίες αργότερα, τον Ιούλιο του 1296, ο Ανδρόνικος Β' Παλαιολόγος θέσπισε πρόσθετες εγγυήσεις για ένα –νεοσύστατο τότε– ανώτατο δικαστήριο που ήταν μάλλον 12μελές, αποτελούμενο από κληρικούς και συγκλητικούς.

Φαίνεται, ωστόσο, πως το δικαστήριο αυτό δεν υπήρξε μακρόβιο, με αποτέλεσμα ύστερα από λίγα χρόνια, το 1329, να απασχολήσει η απονομή της δικαιοσύνης και τον Ανδρόνικο Γ' που καθιέρωσε τον θεσμό των *καθολικών κριτών των Ρωμαίων* με έδρα την Κωνσταντινούπολη. Οι δικαστές αυτοί ήταν τέσσερις, από τους οποίους ένας επίσκοπος. Στην οργάνωση αυτού του δικαστικού σχηματισμού είναι αφιερωμένα τρία προτάγματα του ίδιου αυτοκράτορα (1329-34). Επί Μανουήλ Β' Παλαιολόγου εκδόθηκε (1398) για τους καθολικούς κριτές μία *υποτύπωση* (= κανονισμός) με ειδικές διατάξεις για την άσκηση των καθηκόντων τους. Πάντως και αυτού του δικαστηρίου η λειτουργία παρουσίασε προβλήματα. Σύμφωνα με διήγηση του ιστοριογράφου Νικηφόρου Γρηγορά καταδικάστηκαν το 1337 τρεις καθολικοί κριτές για δωροληψία. Ίσως αυτό να αποτέλεσε την αφορμή για να προτάξει λίγα χρόνια αργότερα ο Αρμενόπουλος στην *Εξάβιβλο* του τις νοουεσίες προς τους δικαστές. Παρά τις θεσμικές του αδυναμίες διατηρήθηκε το δικαστήριο αυτό μέχρι την Άλωση, επεκτάθηκε δε και στις επαρχίες με την εγκατάσταση τοπικών «καθολικών κριτών» (όχι όμως «των Ρωμαίων», όπως στην πρωτεύουσα). Δεν είναι γνωστό πόση απήχηση είχαν οι διάφορες υποδείξεις προς τους λειτουργούς της θέμιδας. Από φιλολογικά πάντως κείμενα προκύπτει ότι συχνά δεν κατόρθωναν να διατηρηθούν υπεράνω των πολλών και διαφόρων ανθρωπινων αδυναμιών.



Μολυβδόβουλο (μολύβδινη σφαγήδα) ασκήρητη, του 11ου

Επισημάνθηκε πιο πάνω η μετά τη Δ' Σταυροφορία και την πρώτη Άλωση της Πόλης (1204) αισθητή παρουσία του κλήρου στον χώρο της εφαρμοσμένης νομικής επιστήμης. Ειδικότερα, ως προς την απονομή της δικαιοσύνης, η παρουσία αυτή δεν περιορίζεται στη συμμετοχή επισκόπων ή άλλων κληρικών στη συγκρότηση ανώτατων κοσμικών δικαστηρίων, γιατί ήδη από τον 11ο αιώνα είχε αναγνωριστεί στα δικαιοδοτικά όργανα της Εκκλησίας αποκλειστική καθ' ύλην αρμοδιότητα για την επίλυση διαφορών οικογενειακού και κληρονομικού Δικαίου. Ιδιαίτερο χαρακτηριστικό αυτής της περιόδου αποτελεί η σχετική αφθονία σε νομολογιακό υλικό προερχόμενο από δικαστήρια εκκλησιαστικά. Ενόψει του ότι στη δικαιοδοσία των δικαστηρίων αυτών υπαγόταν, όπως προαναφέρθηκε, η επίλυση και ιδιωτικών διαφορών, το υλικό αυτό καλύπτει σε μεγάλο βαθμό το κενό της έλλειψης αντίστοιχου υλικού από πολιτειακά δικαστήρια. Πρόκειται ειδικότερα για αποφάσεις του 13ου αιώνα, που εκδόθηκαν από δύο εξέχοντες νομικούς της εποχής τους, τον μητροπολίτη Ναυπάκτου Ιωάννη Απόκαυκο και τον αρχιεπίσκοπο Αχρίδας Δημήτριο Χωματηνό. Πολύτιμο υλικό προσφέρει επίσης ο *κώδικας* του πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως με πράξεις των ετών 1315-1402, που έχει διασωθεί και φυλάσσεται στην Εθνική Βιβλιοθήκη της Αυστρίας. Σε αυτό το χειρόγραφο περιέχεται μεγάλος αριθμός δικαστικών αποφάσεων, από τις οποίες προκύπτει ότι συχνά οι διάδικοι κατέφευγαν στο πατριαρχικό δικαστήριο και για υποθέσεις αναφερόμενες σε άλλους κλάδους του Δικαίου (πέρα από το οικογενειακό και το κληρονομικό), όπως το εμπράγματο και το ενοχικό Δίκαιο, ακόμη δε και για διαφορές εμπορικές.

Όλος αυτός όμως ο πολύπλοκος μηχανισμός απονομής της δικαιοσύνης είχε ως αποτέλεσμα να κρίνονται και να ξανακρίνονται συχνά οι υποθέσεις για δεύτερη, τρίτη ή και τέταρτη φορά, επειδή σπανίως γίνονταν οι αποφάσεις δεκτές από τον κάθε φορά ηττημένο διάδικο και το σύστημα εκτέλεσής τους χάλαινε. Έτσι πολλές φορές ο συμβιβασμός κατέληγε να λειτουργεί ως «τελευταίος βαθμός». Αυτός είναι ο λόγος, για τον οποίο πυκνώνουν, ιδίως κατά την ύστερη περίοδο, οι περιπτώσεις συμβιβαστικής επίλυσης των διαφορών, αποτελώντας την ασφαλιστική δικλίδα στα αδιέξοδα της Βυζαντινής δικονομίας.



Υπέρπυρο του αυτοκράτορα Μιχαήλ Η' ο οποίος ασχολήθηκε



Δικαστική απόφαση της μητρόπολης Θεσσαλονίκης (Δεκέμ-